

Original Article

A Review of Book of Razi's Criticize on Galen

Mohammad Reza Rajabnejad¹, Shahrbanoo Asadi^{2*}

1. Research Institute for Islamic and Complementary Medicine School of Traditional Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

2. Student Research Committee, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

Email: sheri.gh.1388@gmail.com

Received: 5 Aug 2018 Accepted: 19 Nov 2018

Abstract

Background and Aim: In the period of the translation movement and before that the medical and philosophical ideas of ancient Greece were considered definite. Among the features of the authoring period are innovations in medicine and the creation of doubts in some Greek science beliefs.

This study examines the flaws that the mystery of medicine with the subject of Galen in the book of Razi's criticize on Galen.

Because for the first time in the period of Islamic civilization, some of Galen's ideas have been criticized in this book, the study and analysis of Razi's book is of special importance.

Materials and Methods: This study was conducted in order to express the theoretical independence of Islamic scholars, especially Razi, through library survey method based on authentic sources of medical history.

Findings: The deficiencies that Razi inflicts on Galen's medical views, as well as the opposing views about Razi in this book, are expressed. The reviews revealed that the book of Razi's criticize on Galen was not fully translated into Persian; only a few corrections were made. Two examples of corrections belong to Mehdi Mohaghegh and Mustafa Labib Abdul Ghani. Three copies of Razi's criticize on Galen are available in the Malek Library No.4573 (now owned by the Astan Quds Razavi Library), the Islamic Consultative Assembly library No.9014 and National No.2915085, which have been extracted from the version available on the property, available.

Conclusion: Razi's criticize on Galen can be used as a credible scientific and historical resource for scholars who intend to study about Galen and even the mystery itself. Om the copy in the Property from this work we can write valuable articles on various medical and philosophical topics.

Keywords: Razi's Criticize; Galen; Medical History

Please cite this article as: Rajabnejad MR, Asadi SH. A Review of Book of Razi's Criticize on Galen. *Med Hist J* 2019; 10(37): 21-30.

مقاله پژوهشی

بررسی کتاب الشکوک رازی بر جالینوس

محمدرضا رجب‌نژاد^۱، شهریانو اسدی^{۲*}

۱. استادیار گروه تاریخ پزشکی، مؤسسه مطالعات تاریخ علوم پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ علوم پزشکی، مؤسسه مطالعات تاریخ علوم پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول) Email: sheri.gh.1388@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۷/۵/۱۴ پذیرش: ۱۳۹۷/۸/۲۸

چکیده

زمینه و هدف: در دوره نهضت ترجمه و پیش از آن اندیشه‌های طبی و فلسفی یونان باستان به نوعی قطعی قلمداد می‌شد، از جمله ویژگی‌های دوره تألیف، نوآوری‌هایی در طب و ایجاد شک و تردید در برخی باورهای علوم یونان است. این پژوهش به ایرادهایی که رازی درباره موضوع طب به جالینوس در کتاب «الشکوک رازی» می‌گیرد، می‌پردازد. از آن جهت که برای نخستین بار در دوره تمدن اسلامی، برخی از اندیشه‌های جالینوس در کتاب یادشده مورد نقد و بررسی قرار گرفته است، بررسی و تحلیل کتاب رازی از جایگاه و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

مواد و روش‌ها: این پژوهش در راستای بیان استقلال نظری دانشمندان اسلامی، به ویژه رازی، به روش پیمایش کتابخانه‌ای با تکیه بر منابع اصیل تاریخ پزشکی انجام گرفته است.

یافته‌ها: ایرادهایی که رازی بر دیدگاه‌های طبی جالینوس وارد دانسته و همچنین نظرات مخالف با رازی در مورد این کتاب، بیان می‌شود. با بررسی‌های انجام‌شده مشخص گردید که کتاب «الشکوک» به طور کامل به زبان فارسی ترجمه نشده است و تنها چند تصحیح بر آن انجام گرفته است. دو نمونه از تصحیحات، متعلق به مهدی محقق و مصطفی لیبیب عبدالغنی می‌باشد. سه نسخه از کتاب الشکوک رازی علی جالینوس در کتابخانه ملک به شماره ۴۵۷۳ (که اکنون در اختیار کتابخانه آستان قدس رضوی است)، کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۰۱۴ و کتابخانه ملی به شماره ۲۹۱۵۰۸۵ که از روی نسخه موجود در ملک استنساخ شده‌اند، موجود می‌باشد.

نتیجه‌گیری: کتاب الشکوک می‌تواند به عنوان یک منبع معتبر علمی و تاریخی در اختیار محققانی که قصد مطالعه در مورد جالینوس و حتی خود رازی دارند، مورد استفاده قرار گیرد. از این اثر می‌توان مقالات ارزشمندی در موضوع‌های گوناگون طبی و فلسفی به رشته تحریر درآورد.

واژگان کلیدی: الشکوک رازی؛ جالینوس؛ تاریخ پزشکی

مقدمه

در قرن سوم قمری/ نهم میلادی در جریان نهضت ترجمه، مسلمانان و ایرانیان در مسائل علمی و به ویژه در علم طب از آثار یونانیان بهره برده و بیشتر این آثار را به زبان عربی ترجمه کردند. در بین دانشمندان یونانی بقراط، ارسطو، افلاطون و جالینوس تأثیر زیادی بر دانشمندان و طبیبان مسلمان و ایرانی داشتند. جمع‌آوری کتاب‌های یونانی و ترجمه آن‌ها به زبان‌های عربی و سریانی رواج داشت و تألیف آثار جدید با آرای دانشمندان آن دوره بسیار اندک بود. با ظهور دانشمندانی چون رازی، از این پس دانشمندان و پزشکان دوره اسلامی خود را محدود به استفاده از آثار یونانیان نکردند و کم‌کم دست به تألیف زدند. رازی، از نخستین دانشمندانی بود که علاوه بر تألیف کتاب، بر آثار دیگر دانشمندان به ویژه جالینوس - که مورد احترام بیشتر دانشمندان مسلمان و ایرانی و حتی خود رازی بود - نقدهایی نوشت و این انحصار علم و ارائه نظریه توسط دانشمندان یونانی را شکست و به طور مستقل آرای خود را بیان کرد (۱).

طب دوره اسلامی، از جمله علوم است که بعضی از مستشرقان، آن را ترجمه و یا شرح طب یونانی می‌دانند و کسانی مثل رازی و ابن سینا را مترجم و حداکثر شارح آثار بقراط و جالینوس می‌خوانند، در حالی که تألیفاتی همانند «الشکوک» نشانگر بطلان این گمان است. الشکوک تنها نقد آرای طبی جالینوس نیست، بلکه آرای فلسفی او را نیز نقد و بررسی کرده است. علاوه بر این، رازی آرای بعضی دیگر از حکمای یونان، همانند ارسطو، اقلیدوس، ابرقلس و... را نیز نقد و کنکاش کرده است.

نقد اندیشه‌ها و آرای طبیب مشهوری همانند جالینوس از عهده هر کسی ساخته نیست و چه بسا ادعای اشکال بر او سبب هجمه بر منتقد شود. رازی خود به این مطلب واقف بوده است. از این رو در آغازین کتاب، ضمن اعتراف به عظمت و جلالت شأن جالینوس، خاطرنشان می‌کند که صنعت «طب و فلسفه»، تسلیم محض در برابر بزرگان و تقلید از آنان را برنمی‌تابد، چنانکه جالینوس خود در کتابی که راجع به منافع

اعضا نگاشته، کسانی را که پیروان و رهروان خود را به پذیرش بدون دلیل از خویش وامی‌دارند، سرزنش نموده است (۱). جالینوس (۲۰۰-۱۲۹ م.) طبیب، حکیم و فیلسوف معروف، از برجسته‌ترین پزشکان عهد باستان پس از بقراط است. از جالینوس آثار فراوانی در زمینه‌های مختلف علوم و فنون به ویژه طب و فلسفه به جا مانده است. او در زمان حیات خود فهرستی برای کتاب‌هایش تألیف کرد و نام آن را به یونانی «پیناکس» نامید و همین نام است که در نوشته‌های عربی «فینکس» و «بینکس» درآمده است. جالینوس این کتاب را در دو مقاله قرار داده، در اولی کتاب‌های طبی و در دومی کتاب‌های منطقی و فلسفی و بلاغی و نحوی خود را یاد کرده است. کتاب یادشده از سوی «ایوب رهاوی» به سریانی و سپس به وسیله حنین بن اسحاق به عربی ترجمه شده است (۱). او کتاب دیگری نوشته و در آن ترتیب قرائت کتاب‌های خود را و این که کدام باید مقدم و کدام مؤخر داشته شود، ذکر کرده است. این کتاب که در عربی به عنوان «فی مراتب قرائة کتبه» معروف است به وسیله اسحاق بن حنین، به سریانی و حنین بن اسحاق آن را به عربی ترجمه کرده است (۱).

دو کتاب فوق راهنمای خوبی برای آگاهی از آثار آن حکیم و چگونگی استفاده از آن‌ها محسوب می‌شده است. آثار جالینوس پس از او شهرت فراوان یافت و پیروان مکتب او بسیار شدند و در گوشه و کنار جهان پراکنده گشتند و در مدارس و معابد به تدریس آثار او پرداختند. مترجمان زبردست اسلامی یکی پس از دیگری کتاب‌های او را به عربی و سریانی ترجمه کردند. این ترجمه‌ها موجب گردید که شهرت جالینوس در میان مسلمانان پراکنده گردد و نمونه پزشک کامل معرفی شود. در جهان اسلام، در قرن (۳ ق. / ۹ م.)، در جریان نهضت ترجمه، بسیاری از آثار موجود جالینوس از یونانی به سریانی و از سریانی به عربی ترجمه شد. مهم‌ترین منبع ما در این باره «رساله حنین بن اسحاق الی علی بن عیسی» است. حنین در این رساله از ۱۲۹ اثر جالینوس نام می‌برد که البته برخی از آن‌ها را به دست نیاورده، برخی دیگر هم به عربی ترجمه نشده است. از رساله حنین معلوم می‌شود که بعضی از آثار جالینوس در زمان او موجود نبوده و از برخی

دیگر نیز متن کاملی در دست نبوده است. غالب این ترجمه‌ها به صورت کامل یا ناقص باقی مانده و از همین طریق است که برخی از آثار مهم جالینوس شناخته شده‌اند.

از نخستین کسانی که این ترجمه‌ها را به خوبی مورد استفاده قرار دادند، محمد بن زکریای رازی (۳۱۳-۲۵۱ ق.) بزرگ‌ترین پزشک ایرانی که در زمینه شیمی، فیزیک، فلسفه، پژوهش‌های ارزنده‌ای دارد، می‌باشد. رازی آثار فراوانی از جالینوس در دست داشته که حتی حنین بن اسحاق هم به برخی از آن‌ها آگاهی نداشته است. دلیل بر این مطلب آنکه ابوریحان بیرونی، کتابی به رازی نسبت می‌دهد که او در آن، آنچه را از آثار جالینوس که در رساله حنین از قلم افتاده، بیان کرده است (۲). ابن ابی اصیبعه می‌گوید که رازی در این کتاب اشاره به برخی از آثار جالینوس کرده که در فهرست جالینوس هم نیامده است (۳). از اینجا معلوم می‌شود که رازی تا چه اندازه به آثار جالینوس علاقمند بوده و در گردآوری آن‌ها می‌کوشیده است و از این جهت است که او نه تنها در پزشکی، بلکه در اخلاق و فلسفه نیز از جالینوس متابعت کرده و از آرا و افکار او الهام گرفته است (۱).

رازی حتی برخی از کتاب‌های خود را به همان نام‌هایی که جالینوس یاد کرده، نامیده است، مانند «البرهان»، «فیما تعتقده رایاً»، «فی منافع الاعضا» و نیز چند کتاب مهم جالینوس را مورد تلخیص قرار داده است، مانند «اختصار کتاب النبض الکبیر»، «تلخیص لحدیة البرء»، «تلخیص للعلل والاعراض» و «تلخیص للاعضاء الآلمة» (۱).

آثار رازی نمونه‌ای از اقبال به جالینوس و در عین حال نقد او است. رازی، جالینوس را سرمشق خود در پزشکی می‌داند و این امر از آثاری که به سبک او و گاه با همان عناوین نوشته، پیدا است (۴). آثار جالینوس مهم‌ترین منبع کتاب «الحاوی» است، تقریباً در همه موارد، رازی نخست نظر جالینوس را نقل می‌کند و آنگاه به نقل نظر پزشکان دیگر می‌پردازد.

با نوشتن این کتاب، افرادی به مخالفت با رازی برخاستند که از جمله این افراد می‌توان به «ابن ابی‌صادق»، «ابن رضوان مصری» و «بوالعلاء بن زهر» که هر کدام کتابی به نام «حل شکوک الرازی علی کتب جالینوس» نوشتند، اشاره کرد. رازی

در الشکوک می‌گوید که برخی از فلسفه‌ورزان (متفلسفان) جهان اسلام به نقض آرای جالینوس پرداخته‌اند (۱).

با توجه به این موضوع که رازی در بیشتر آثار خود از جالینوس یاد کرده و از آثار او استفاده کرده است، با این وجود به نقد برخی دیدگاه‌ها و اندیشه‌های او پرداخته است و خود او نیز، با آگاهی به این‌که نقد او ممکن است برای عده‌ای از پزشکان ثقیل و غیر قابل درک باشد، به این کار پرداخته و در ابتدای کتاب الشکوک با ادای احترام به جالینوس مطلب را آغاز کرده و بحث را ادامه داده است.

مواد و روش‌ها

این پژوهش، با توجه به بیان استقلال نظری دانشمندان و طبیبان اسلامی، با مطالعه کتابخانه‌ای و تکیه بر منابع اصیل تاریخ پزشکی، صورت می‌گیرد. در ضمن، پیمایش حضوری کتابخانه‌های اصلی چون کتابخانه «مجلس شورای اسلامی»، کتابخانه «ملی»، کتابخانه «ملک»، کتابخانه «دانشگاه تهران» و کتابخانه «دانشگاه شهید بهشتی» انجام می‌گردد و با بررسی پایگاه‌های معتبر اینترنتی مانند Noor Mags، SID، Iran.doc و Scopus ادامه می‌یابد.

یافته‌ها

کتاب الشکوک از جمله آثار ارزشمندی است که رازی در مورد نظریه‌های طبی و فلسفی جالینوس به رشته تحریر درآورده است. تحقیق و بررسی چنین کتاب با ارزشی، برای محققان منبع قابل اعتمادی خواهد بود. در این پژوهش، دستیابی به برخی نسخه‌های خطی این اثر، مقدور گردید.

۱- زندگی‌نامه رازی

ابوبکر محمد بن زکریا یحیی رازی، در شعبان سال ۲۵۱ قمری برابر ۸۶۵ میلادی، در شهر ری به دنیا آمد. از کودکی و نوجوانی رازی، مطلب زیادی در دست نیست، برخی نوشته‌اند که او در نوجوانی به موسیقی گرایش داشت و در نواختن نی یا عود بسیار توانا بود. به گفته برخی، رازی در جوانی به زرگری و صراف‌ی مشغول بود و لقب صیرفی او به همین شغل اشاره دارد. شاید از همین رو بود که به کیمیاگری گرایش پیدا کرد

کنار افلاطون، ارسطو، اقلیدوس، ارشمیدس، بقراط و بطلمیوس یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین چهره‌های علمی و فلسفی دوران باستان است که آثار او قرن‌ها در جهان اسلام و اروپا اساس آموزش و علم پزشکی بود.

بسیاری از آگاهی‌های ما درباره زندگی و آثار جالینوس از طریق منابع اسلامی است. وی در اوت یا سپتامبر ۱۲۹ م. در شهر پرگاموم یا پرگاموس - که در متون اسلامی به صورت فرغامس (۷) یا برغاموس (۸) یا برغمس (۹) یا برغمش (۱۰) ضبط شده است - در آسیای صغیر، در غرب ترکیه امروزی، به دنیا آمد.

زندگی‌نامه‌نویسان از علاقه جالینوس از اوان کودکی به علم سخن گفته‌اند و حتی نقل کرده‌اند که در راه مدرسه از بازی با کودکان دیگر سر باز می‌زد و وقت خود را به مرور درس‌هایش می‌گذراند (۱۱). جالینوس از ۱۴ سالگی پس از آموختن هندسه و نجوم، نزد فیلسوفان رواقی و افلاطونی به آموختن فلسفه پرداخت. گفته‌اند که او در ۱۷ سالگی - در پی خوابی که پدرش دید - تحصیل فلسفه را به قصد آموختن پزشکی رها کرد. با این حال، در همه عمر به فلسفه علاقمند بود و این علاقه نه تنها سبب شد که آثاری نیز در فلسفه و منطق پدید بیاورد که از آرای بدیع فلسفی و منطقی خالی نیست، بلکه آثار پزشکی او نیز از مسائل فلسفی، به ویژه از مباحث مربوط به روش‌شناسی سرشار است.

جالینوس پس از درگذشت پدرش در ۱۴۸ یا ۱۴۹ م. (۳) زادگاه خود را ترک گفت و چند سالی در ازمیر و کرنیت و اسکندریه تحصیل کرد. اقامت جالینوس در اسکندریه از ۱۵۳ تا ۱۵۷ م. در آموزش پزشکی او بسیار مؤثر بود.

او در این فرصت با دریانوردانی که از سرزمین‌های اطراف مدیترانه می‌آمدند، گفتگو می‌کرد و از این راه توانست بر اطلاعات خود درباره گیاهان نادر و کانی‌های این سرزمین‌ها بیفزاید (۱۲). جالینوس در ۱۵۷ م. به زادگاه خود بازگشت و پزشک مدرسه گلا دیاتوره‌های آن شهر شد. او در پی بروز ناآرامی‌هایی در پرگاموم، آن شهر را در ۱۶۱ م. ترک کرد و بعد از سفری در شرق مدیترانه، در تابستان ۱۶۲ م. به رم رسید و جز در میان سال‌های ۱۶۹-۱۶۶ م. که برای در امان

و در جریان کار با مواد شیمیایی و نزدیک شدن به آتش به چشم خود آسیب رساند.

گفته می‌شود او برای درمان چشم خود به نزد پزشکی رفت و آن پزشک برای درمان او پانصد دینار از او درخواست کرد و او ناچار شد بپردازد، سپس با خود گفت: «کیمیای واقعی علم طب است نه آنکه تو بدان مشغولی» و این گونه بود که به پزشکی گرایش پیدا کرد (۲). نخست مفاهیم پایه فلسفه، ریاضی، اخترشناسی و ادب را در ری آموخت. آنگاه برای آموزش بیشتر به بغداد رفت (۵).

رازی در بغداد به ریاست بیمارستان برگزیده شد که بدر، غلام معتضد عباسی، در سده سوم قمری ساخته بود. رازی به زودی به جایگاه نخست در پزشکی دست یافت و فرمانروایان گوناگون او را به نزد خود می‌خواندند و رازی کتاب‌هایی نیز به نام آن‌ها نوشته است. برای نمونه کتاب طب المنصوری را به ابوصالح منصور بن اسحاق سامانی، حاکم ری (حک: ۲۹۶-۲۹۰ ق.) و نیز کتاب الطب الملوکی را برای حاکم طبرستان نوشته است (۶).

رازی پژوهشگر و نویسنده پرکاری بود. ابن ابی‌اصیبه، از پزشکان سده هفتم قمری، در کتاب «عیون الانباء فی طبقات الاطباء»، تعداد کتاب‌های رازی را ۲۳۸ عدد فهرست کرده است (۳). محمود نجم‌آبادی، با استفاده از آثار بیرونی، ابن قفطی، ابن ابی‌اصیبه و ابن ندیم، کتابی به نام «مؤلفات و مصنفات محمد بن زکریای رازی» فراهم آورده است که در سال ۱۳۳۹ از سوی انتشارات دانشگاه تهران منتشر شده است، او در این کتاب ۲۷۱ کتاب برای رازی برشمرده است.

رازی سال‌های پایانی زندگی خود را در ری گذراند و دانشجویان متعددی از درس‌های نظری و عملی ایشان کسب فیض نمودند که برخی از آنان شهره آفاق شدند. در همان سال‌ها بود که چشمان رازی آب آورد و در پنجم شعبان سال ۳۱۳ قمری در ری از دنیا رفت. او در آن هنگام، اندکی بیش از ۶۰ سال داشت.

۲- زندگی‌نامه جالینوس

جالینوس، پزشک، فیلسوف، منطق‌دان و عالم بلاغت یونانی است. وی بزرگ‌ترین پزشک دوران متأخر باستان و در

افرادی که او را به دلیل وارد کردن ایراداتی بر جالینوس مورد آزار قرار می‌دادند، دفاع کند.

رازی، نقد آرای جالینوس را از کتاب البرهان شروع می‌کند و این کتاب را چنین معرفی می‌نماید: «انه كان اجل الكتب عندی و انفعها بعد كتب الله المنزله»، یعنی به نظر رازی کتاب البرهان بعد از کتب آسمانی از مقدس‌ترین کتب در نزد وی بوده است. سپس نقد خود را، از دیگر آثار طبی و فلسفی جالینوس ادامه می‌دهد.

رازی در این اثر به برخی از نقاط زندگی خود اشاره می‌کند و بسیاری از آرای طبی و فلسفی و اخلاقی خود را آشکارا بیان می‌کند. به عنوان مثال در صفحه ۲۰ به برخی از مشاهدات طبی خود که در عراق و جبال برایش رخ داده و در صفحه ۲۱ و ۲۵ به بعضی از معالجات خود که در بیمارستان ری و بغداد و همچنین در منزل خود نموده، اشاره کرده است و در صفحه ۲۱ تصریح کرده است که چگونه هر دو روش، یعنی تجربه و قیاس را در درمان‌های طبی به کار می‌برده است (۱)، در ادامه رازی به آثار خود و جالینوس اشاره می‌کند.

۴- تحقیق و تصحیح و چاپ کتاب الشکوک

نخستین تحقیق و مطالعه بر روی کتاب الشکوک توسط مهدی محقق در سال ۱۳۷۲ ش. با استفاده از نسخه موجود در کتابخانه ملک به شماره ۴۵۷۳ انجام شد. ایشان با نوشتن مقدمه‌ای به زبان‌های عربی و فارسی درباره رازی و جالینوس کتاب را آغاز می‌کند، سپس کیفیت تصحیح کتاب را بیان می‌کند. این اثر با کمک سیدمحمد نقیب‌العطاس (مؤسس و مدیر ایستاک) چاپ شد.

به گفته مهدی محقق، پول کراوس در کتاب جابر بن حیان خود جلد ۲، ص ۱۷۰ وعده داده بود که کتاب الشکوک رازی را تحت عنوان لاتین «Dubitiones in Galenum» به چاپ برساند و آن را جزء دوم برای «رسائل فلسفیه» قرار دهد، ولی خودکشی ناگهانی او در سال ۱۹۴۴ این آرزو را به خاک سپرد. سلیمان پینس نیز مقاله کوتاهی به زبان فرانسه تحت عنوان «انتقاد رازی بر جالینوس» نوشته که در مجموعه مقالات آکادمی تاریخ علوم شماره ۸ ص ۴۸۷-۴۸۰ چاپ شده است.

ماندن از طاعون و شاید هم از دسیسه‌های پزشکان دیگر، روم را ترک گفت و سفری به پرگاموم در حدود سال ۱۹۰ م. (۱۲) داشت و بقیه عمر خود را در آن شهر گذراند، هرچند برخی گفته‌اند که در اواخر عمر به پرگاموم بازگشت و در همانجا درگذشت (۱۳).

جالینوس شخصیتی بسیار پرنویس بود و با این‌که خیلی از آثار او از میان رفته و از برخی از آن‌ها تنها ترجمه عربی باقی مانده است، نوشته‌های بازمانده او بخش بزرگی از کل آثار بازمانده به زبان یونانی را تشکیل می‌دهد. ویرایش استاندارد آثار جالینوس که به همت کوهن در میان سال‌های ۱۸۳۳-۱۸۱۹ م. منتشر شده، ۲۰ کتاب در ۲۲ مجلد قطور است که شامل متن یونانی و ترجمه لاتینی آثاری از جالینوس است که تا آن زمان شناخته بوده است.

۳- ساختار و اسامی گوناگون کتاب الشکوک

کتاب «الشکوک رازی» که نام کامل آن «الشکوک للرازی علی کلام فاضل الاطباء جالینوس» است، تألیف زکریای رازی (۳۱۳-۲۵۱ ق.)، طبیب مشهور ایرانی که به زبان عربی نگاشته شده است. رازی در این کتاب، بسیاری از آرای فلسفی و پزشکی جالینوس را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد.

ابوریحان بیرونی این کتاب را «الشکوک علی جالینوس» و ابن ابی‌اصیبه آن را «الشکوک و المناقصات التي فی کتب جالینوس» خوانده است. پیش از رازی، اسکندر افرویدی در پاره‌ای از مسائل فلسفی به رد جالینوس پرداخته و نیز یحیی النحوی اسکندرانی کتابی به نام «شکوک» نوشته و در آن اشتباه‌های جالینوس را بیان کرده است، از این کتاب ظاهراً اثری در دست نیست (۱).

رازی کتاب «شکوک» را هنگامی تألیف کرده که آثار مهم جالینوس را خوانده و عقاید او را در ذهن داشته است. از این رو توانسته مواردی را که جالینوس در طی زمان‌های مختلف دچار تناقض‌گویی شده و یا مرتکب سهو و اشتباهی گردیده، از آثار او بیرون آورده و مورد انتقاد و ایراد قرار دهد. رازی، در این کتاب بعد از تکریم جالینوس، به بیان مطالبی در موضوع انتقاد در مسائل علمی بر پیشینیان می‌پردازد تا در برابر

رازی در کتاب الشکوک خود به آثار متعددی از جالینوس اشاره می‌کند و به نقد برخی از نظریه‌های فلسفی و طبی او می‌پردازد. در این مقاله برخی از آثاری که بیشتر به مسائل طبی و دارویی، البته در بیشتر آن‌ها با رویکرد فلسفی بحث شده است، پرداخته می‌شود. رازی نیز با همان رویکرد فلسفی به نقد آن‌ها پرداخته و با اشاره به موضوع‌های بیان‌شده در چند کتاب جالینوس که دچار تناقض‌گویی شده، با کمال انصاف، نظر درست و نظر خود را بیان می‌کند.

«المزاج»، «ميامر»، «حيلة البرء»، «اعضاء الالکمة»، «العلل و الاعراض»، «الصناعة الصغیرة»، «تدبير الاصحاء»، «الامراض الحادة»، «النبض الکبیر» از جمله آثار طبی جالینوس می‌باشند.

در موضوع طبی با رویکرد فلسفی، جالینوس درباره ابصار نظریه‌ای دارد و رازی بر این نظر منتقد است و این‌گونه بیان می‌کند که جالینوس در البرهان این اعتقاد را که رؤیت، نتیجه رسیدن «تمائیلی» از اشیای مرئی به چشم است، اعتقادی نادرست می‌داند که نادرستی آن بر همه آشکار است (۱۴) و بر درستی نظر ریاضی‌دانان شواهدی ارائه می‌کند. به اعتقاد این گروه، رؤیت در اثر خروج «جوهری نورانی» از چشم و رسیدن آن به اشیا است. رازی نظر جالینوس را به تفضیل رد می‌کند (۱۴). به گفته رازی، این نظر با آنچه خود جالینوس در «منافع الاعضاء و حيلة البرء و العلل و الاعراض» گفته است، تناقض دارد (۱۴). در دیدگاه جالینوس درباره نفس و نسبت آن با بدن تشتی دید می‌شود. به گفته رازی، جالینوس در «فی منافع الاعضاء»، بدن را آلتی برای نفس می‌شمارد و به همین دلیل، اختلاف ساختمان بدن جانوران را ناشی از اختلاف خصوصیات نفسانی آن‌ها می‌داند (۱۴). از این نظر چنین برمی‌آید که جالینوس نفس را جوهری قائم به ذات می‌دانسته و به وجود نفس پیش از آفرینش بدن معتقد بوده است، در حالی که در «فی ان قوی النفس تابعة لمزاج البدن» و آثار دیگر خود، نفس را وابسته به بخار خون و روحی که در میانه مغز یا در خود مغز است، دانسته و در دیگر آثار خود نیز هیچ‌گاه بیان نکرده که نفس چیزی جز جسم است. همچنین در «فیما یعتقده رأیا» نوشته است که نمی‌داند نفس جوهر است یا عرض. به نظر

کتاب الشکوک با تحقیق و مقدمه مصطفی لیبیب عبدالغنی چاپ و منتشر شده است. محقق در ابتدا، مقدمه‌ای نسبتاً طولانی در مورد جایگاه نقد و نیز معرفی کتاب الشکوک نگاشته، سپس شیوه تصحیح خود را بیان نموده است. تصحیح این اثر بر پایه نسخه خطی کتابخانه ملک تهران و نسخه چاپ‌شده به تصحیح مهدی محقق است. تدوین و تنظیم فهرست اعلام، اصطلاحات، کتاب‌ها، مذاهب و فرق، شهرها و اماکن از دیگر کارهای محقق این کتاب است، پاورقی‌های نسبتاً مفصل این اثر چند قسم است: بخشی به اختلاف نسخ اشاره دارد؛ برخی دیگر، توضیح واژه و اصطلاحی است که در متن آمده، برخی دیگر، معرفی کتاب‌هایی است که رازی در نقد آرای جالینوس از آن‌ها بهره‌مند شده است. این اثر در سال ۱۴۲۶ ق. (۲۰۰۵ م.) توسط مرکز انتشارات دارالکتب والوثائق القومیة (قاهره) در ۲۵۸ صفحه، چاپ و منتشر شده است.

نکته دیگر این‌که تمام نقدهایی که رازی بر جالینوس وارد می‌داند، در این کتاب نیابورده است، بلکه رازی خود تصریح می‌کند که قصد ندارد با ذکر شکوک و نقدهای فراوان این کتاب را مفصل و حجیم کند.

۵- ایرادهای طبی رازی بر جالینوس

در زمان رازی به علت درآمیخته‌شدن طب با فلسفه، و اعتقاد به این‌که پزشک باید فیلسوف هم باشد، دانشمندان و طبیبان به ناچار در آثار طبی خود مطالب فلسفی را نیز بیان می‌کردند و رازی نیز از این قاعده مستثنی نبود و در کتاب شکوک، به انتقاد از آرای فلسفی و طبی جالینوس پرداخت. رازی در ابتدا دلایل انتقاد متأخران از متقدمان را این‌گونه عنوان می‌کند: نخستین دلیل سهو و غفلت که هر کسی دچار آن می‌گردد؛ دومین علت چیرگی هوای نفس بر عقل، که گاه چنان چشم عقل پوشیده می‌گردد و شخص موضوعی را به خطا، آگاه یا نا آگاه بیان می‌کند و سپس در زمان دیگر، شخصی به دور از هوی به بررسی آن گفته می‌پردازد؛ دلیل آخر این‌که تمامی علوم با گذشت زمان کامل می‌گردند و آنچه را که دانشمندی در گذشته در زمان درازی دریافته، دانشمندی در آینده در زمانی کوتاه درمی‌یابد.

رازی، عجیب است که جالینوس این تناقض‌ها را در اقوال خود متوجه نشده است (۱۴).

جالینوس تعریفی از طبیعت دارد که داروشناسی و نظریه درمان او بر آن مبتنی است: هر جسم، طبیعت عنصری است که در آن غلبه دارد، مثلاً اگر در جسمی عنصر آتش غلبه کند، می‌گوییم که آن جسم گرم و خشک است (۱۵-۱۴). جالینوس بر اساس این نظر طبیعت انسان را گرم می‌داند، زیرا عنصر آتش در ترکیب او غلبه دارد. این نظر از طرف ارسطویان مورد انتقاد قرار گرفت که نظر ارسطو را این‌گونه بیان می‌کردند: هر جسم باید مثل عنصری رفتار کند که در ترکیب آن غلبه دارد، پس در آن صورت انسان باید به هوا برود. رازی این انتقاد را از قول یکی از ارسطویان بغداد نقل می‌کند و ظاهراً جوابی برای آن نداشته است (۱۴).

۶- نظر مخالف رازی درباره نقدهای طبی او بر جالینوس

علی‌رغم مهارت ممتاز رازی در علم پزشکی و فلسفه، اندکی از طبیبان و حکیمانی که پس از او آمده‌اند، شکوک و انتقادات او را بر جالینوس وارد ندانسته‌اند و این کنکاش‌ها را پاسخ داده‌اند، از جمله این اطبا می‌توان به «علی بن رضوان مصری» مشهور به ابن رضوان (د ۴۵۹ ق. / ۱۰۶۷ م.)، ابوالقاسم عبدالرحمن ابی‌صادق نیشابوری (د ۴۷۰ ق. / ۱۰۷۷ م.) و نیز ابوعلاء بن زهر (د ۵۲۵ ق. / ۱۱۳۱ م.) پزشک اندلسی اشاره کرد که هر یک جداگانه کتابی به نام «حل شکوک الرازی علی کتب جالینوس» نوشته‌اند و ابن میمون قرطبی اسرائیلی در کتاب «الفصول» خود اشاره به رد ابن رضوان و ابن زهر کرده و ابن ابی‌اصیبه کتاب ابن رضوان را در اختیار داشته است (۱).

بخش مهمی از انتقادهای رازی در الشکوک، متوجه عقاید فلسفی جالینوس است و بخش کوچک‌تری از آن متوجه پزشکی او است و همین امر دلیل انتقادهای افرادی چون ابن میمون به رازی شده است. ابن میمون که خود بر جالینوس به جهت عقاید فلسفی او ایراد می‌گیرد، بیان می‌کند که رازی در اموری که به علم پزشکی متعلق است شکوکی بر جالینوس وارد نساخته است. در این مورد می‌توان این موضوع را بیان کرد که جالینوس، خود در کتاب‌های خود به موضوع فلسفه

اشاره داشته و این‌که در زمان رازی مباحث فلسفی در کتب طبی مطرح می‌شد و رازی ناگزیر از این کار بوده است (۱).

ابن میمون (۶۰۱-۵۳۰ ق. / ۱۲۰۵-۱۱۳۶ م.) فیلسوف و پزشک اندلسی نیز در کتاب «الفصول فی الطب» در مقاله ۲۵ این کتاب می‌گوید که نمی‌خواهد در نقد جالینوس از رازی پیروی کند، زیرا بسیاری از ایرادهای رازی بر جالینوس ارتباطی با پزشکی ندارد و ایرادهایی هم که به پزشکی مربوط می‌شود، پایه استواری ندارد، سپس به پاسخ‌های ابن زهر و ابن رضوان به رازی اشاره می‌کند (۱۶). با این حال، بیشتر ایرادهای ابن میمون بر جالینوس از نوع ایرادهای رازی است، به این معنی که موضوع آن‌ها تناقض‌هایی است که در نظریات جالینوس در آثار مختلف پزشکی او راجع به یک موضوع دیده می‌شود.

ابن ابی‌صادق علی‌رغم پاسخ به ایرادهای رازی، خود به جالینوس ایراد می‌گیرد که من شخصاً باور ندارم سخن جالینوس را درباره تعداد عضلات که در کتاب‌های مختلف بیان شده است، صحیح باشد. به دیگر سخن جالینوس تعداد عضلات را در کتاب‌های مختلف گوناگون بیان کرده است. دیگران هم به تبع از جالینوس مختلف نقل کرده‌اند. ابن ابی‌صادق ضمن تمجید فراوان از جالینوس که شناخته‌شده به شرح کتاب جالینوس است، با جسارت اقدام به حذف برخی مطالب جالینوس، مانند تعداد عضلات که همواره مورد تردید کالبدشکافان مسلمان بوده است، می‌کند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، مشخص گردید که کتاب شکوک از سه جنبه دارای ارزش می‌باشد: نخست این‌که به وسیله آن، شناسایی بسیاری از کتاب‌های جالینوس امکان‌پذیر می‌گردد؛ دیگر این‌که توسط آن فصل جدیدی در مطالعه و تحقیق در احوال و آثار و افکار رازی باز می‌شود؛ ارزش سوم این‌که روش انتقادی رازی و همچنین وسعت اطلاع و قدرت فکر و دانش‌دوستی او آشکار می‌گردد.

این اثر برای محققانی که قصد تحقیق در مورد جالینوس و رازی دارند، منبع ارزشمندی خواهد بود، چراکه دانشمندان

تاکنون برای تحقیق در آثار رازی از «فهرست» ابن ندیم و «رساله» بیرونی و «تاریخ الحکماء» قفطی و «عیون الانباء» ابن ابی‌اصیبه استفاده می‌کردند، اکنون کتاب «شکوک» سند قدیم و قاطع‌تری است که با آن می‌توان موضوعها و مباحث برخی از کتابهای رازی و هم تأخر و تاریخ تقریبی تألیف آنها را تعیین کرد. همچنین درباره مطالعه در آثار جالینوس نیز کتاب رازی پس از «رساله» حنین بن اسحاق مهم‌ترین و قدیم‌ترین سند به شمار می‌آید.

در این بررسی به ایرادهایی که رازی بر جالینوس به ویژه در طب داشت و نیز به انتقاد افرادی که با این ایرادهای رازی بر جالینوس مخالف بودند، اشاره شد.

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده بخش‌هایی از کتاب الشکوک توسط مهدی محقق ترجمه شده است و این اثر توسط مهدی محقق و مصطفی لبیب عبدالغنی تصحیح شده است.

References

1. Razi M. Razi's criticiz on Galen. Edited by Mohaghegh M. Tehran: Office of Istak Scientific Representation; 1993.
2. Abu-Rayhane Biruni. Rasaalato Lelbiruni fi Fehrest Kotobe Mohammad Ibn-Zakarya Razi. Edited by Kraos P. Paris: Pen Printing Press; 1936. p.4-17.
3. Ibn Abi Osaybea A. Oyun al-Anba. Edited by Muller A. Cairo: Al-Wahbi Printing Press; 1882. p.318.
4. Mohaghegh M. Philosopher of Rey. Tehran: McGill University Institute of Islamic Studies: University of Tehran; 1973. p.297.
5. Ibn Abi Osaybea A. Oyun al-Anba. Edited by Reza N. Beirut: Life House Library; 1965.
6. Ibn al-Nadim. Al-Fehrest. Cairo: Public Authority for Cultural Palaces; 2006. Vol.2 p.306.
7. Ibn Faatak. Mokhtar al-Hekam va Mahaaseno al-Kalem. Edited by Badavi AR. Madrid: Egyptian Institute for Islamic Studies Press; 1958. p.289.
8. Ibn Ebri. A brief history of states. Edited by Salehani A. Beirut: Orient House; 1992. p.122.
9. Andolisi S. Identify the classes of nations. Edited by Jamshidnejad GH. Tehran: Written Heritage Publication Office; 1997. p.178.
10. Ibn Joljol. Tabaghato al-Ateba va al-Hokamaa. Cairo: French Scientific Institute of Oriental Archeology Press; 1955. p.41.
11. Rosenthal F. The Classical Heritage in Islam. London: Routledge; 1975. p.34.
12. Nutton V. Ancient Medicine. London: Routledge; 2004. p.225.
13. Pichot A. Œuvres médicales choisie by Galen. Translated by Daremburg CH. Paris: Chez J.B. Bailliere; 1854.
14. Razi M. Razi's criticiz on Galen. Edited by Abdo al-Ghani ML. Cairo: National Library and Archives; 2005. p.55-84.
15. Ibn Roshd M. Metaphysics. Edited by Donya S. Tehran: Hekmat Publications; 1998.
16. Meyerhof M. From Alexandria to Baghdad. Translated by Badavi AR. Cairo: Egyptian Renaissance Library; 1946. p.181.